

อีสานและลาวในทัศนะของนักสำรวจชาวฝรั่งเศส จากรายงานการสำรวจใน พุทธศตวรรษที่ 25 (พุทธศักราช 2401-พุทธศักราช 2446)

I-san and Laos from French Explorer's Point of Views, 1858-1903

นัชชา อุ้งเงิน¹, ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ², อภิราดี จันทรแสง³

Nutcha Uongoen¹, Taweelilp Serbwattana², Apiradee Jansaeng³

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาทัศนะของกลุ่มนักสำรวจชาวฝรั่งเศส 6 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ 1 อองรี มูโฮต์ (Henri Mouhot) พุทธศักราช 2401-พุทธศักราช 2404 กลุ่มที่ 2 คณะสำรวจใหญ่ภายใต้การนำของดูดาร์ต เดอ ลาเกร (Dudart de Lagree) และฟรองซัวส์ การ์นิเยร์ (Francis Garnier) พุทธศักราช 2409-พุทธศักราช 2411 กลุ่มที่ 3 ฟรองซัวส์ จูลส์ ฮาร์มานด์ (Francois Jules Harmand) พุทธศักราช 2420 กลุ่มที่ 4 คณะสำรวจภายใต้การนำของออกุสต์ ปาวี (August Pavie) พุทธศักราช 2422-พุทธศักราช 2439 กลุ่มที่ 5 พอล เนิส (Paul Neis) พุทธศักราช 2425 และกลุ่มที่ 6 เอเจียน แอมอนิเย (Etienne Aymonier) พุทธศักราช 2425-พุทธศักราช 2440 จากรายงานการสำรวจที่ได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับอีสานและลาวในพุทธศตวรรษที่ 25 ตั้งแต่พุทธศักราช 2401 (ช่วงเวลาแห่งการสำรวจ พุทธศักราช 2401-พุทธศักราช 2446) จนถึงการทำสนธิสัญญาสยามฝรั่งเศส รัตนโกสินทร์ศก 122 ในพุทธศักราช 2446

จากการวิจัยพบว่า ข้อมูลและองค์ความรู้อันเกิดจากทัศนะของนักสำรวจที่รัฐบาลฝรั่งเศสได้รับจากรายงานการสำรวจ คือ การแสดง “จุดบอด” ของสภาพการปกครองของสยามที่มีต่อผู้คนและดินแดนด้วยการสะท้อนภาพความเป็น “รัฐชายขอบ” ที่ยังคงกำกวมของดินแดนอีสานและลาว ต่างแสดงภาพว่าดินแดนอีสานและลาวมีค่า ผู้คนมิได้มีความเจริญทัดเทียมกับชาวตะวันตก ปัญหาและอุปสรรคที่แท้จริงของฝรั่งเศส คือ สยาม ผู้คนในดินแดนอีสานและลาว คือ กลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน ดินแดนอีสานและลาว (บริเวณสองฟากฝั่งลุ่มแม่น้ำโขง) คือ ดินแดนลาวที่เคยอยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรขอมโบราณเป็นเวลายาวนานก่อนที่จะเข้ามาครอบครอง ซึ่งสยามได้ทำการครอบครองดินแดนแถบนี้แต่เพียงในนามเท่านั้น เนื่องจากดินแดนในส่วนนี้หาได้มีความเกี่ยวข้องและเชื่อมโยงกับสยาม กลุ่มนักสำรวจจึงเห็นพ้องว่า ทางการฝรั่งเศสควรเข้ามาช่วยเหลือและดูแลภายในบริเวณดินแดนแถบนี้ ซึ่งจะนำไปสู่การหาช่อง

¹ นิสิตระดับปริญญาโท, สาขาประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
E-mail : uongoen@hotmail.com

^{2,3} อาจารย์, วัฒนธรรมศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

¹ Graduate student, Master of Arts in History, Faculty of Humanities and Social sciences, Mahasarakham University. E-mail : uongoen@hotmail.com

^{2,3} Lectures, Mahasarakham University.

ทางในการอ้างสิทธิเข้ายึดครองดินแดนอีสานและลาวจากสยาม

คำสำคัญ : อีสานและลาว, ทักษะ, นักสำรวจชาวฝรั่งเศส, รายงานการสำรวจ

Abstract

The aim of this study was to examine the viewpoints from six groups of the French expedition, who had recorded the histories of I-san and Laos from the 25th Buddhist era, starting from 1858 (period of exploration: 1858-1897) until the signature of Franco-Siamese Treaty of 1903 (Rattanakosin era 122). These expeditions consisted of (1) Henri Mouhot during 1858-1861, (2) a huge expedition led by Dudart de Lagree and Francis Garnier during 1866-1868, (3) Francois Jules Harmand in 1877, (4) an expedition led by August Pavie during 1879-1896, (5) Paul Neis in 1882, and (6) Etienne Aymonier during 1882-1897.

The findings revealed that : According to the French expeditions, I-san and Laos were not solemnly governed by Siam. These explorers had created new bodies of knowledge, and also provided consistent information regardless of the periods of exploration they did. That is, they viewed I-san and Laos as a valuable land though they were far behind from western countries. However, the true problem in establishing colonies there was Siam since the two lands were still being ruled by it then. In their view, the residents of these two lands could be classified in the same ethnic group. Besides, some parts of I-san and Laos (along both sides of the Mekong River) that had been occupied by Khmer for a long time were nearly possessed by Siam with no proof of ownership. In fact, there was no evidence showing close contacts between Siam and these lands no matter how hard Siam tried to claim its possessory rights over them as its vassal states. However, the expeditions all agreed that the French government should take the rules of Siam in providing help and care to these two lands.

Keywords : I-san and Laos, point of views, French Explorer, French expedition

บทนำ

กลุ่มบันทึกสำคัญที่จุดประกายแห่งความเปลี่ยนแปลงและให้ความสำคัญเกี่ยวกับเรื่องราวของบ้านเมืองและกลุ่มผู้คนในด้านต่าง ๆ แถบลุ่มแม่น้ำโขงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 ให้โลกภายนอกได้รับรู้ในรูปแบบข้อมูลเชิงประจักษ์ (Empirical) คือ รายงานการสำรวจของกลุ่มนักสำรวจชาวฝรั่งเศส ซึ่งเป็นชาติมหาอำนาจที่ต้องการ

เข้ารุกรานและขยายอิทธิพลของลัทธิจักรวรรดินิยมในดินแดนแถบนี้ โดยบทบาทสำคัญของนักสำรวจชาวฝรั่งเศส คือ การออกสำรวจและสร้างองค์ความรู้เพื่อผลประโยชน์หลักในการนำมาเป็นข้อมูลในการวางแผนปกครองและขยายอาณานิคม ทำให้ในรายงานการสำรวจนอกจากจะแสดงภาพวิถีชีวิตผู้คนในด้านต่าง ๆ รวมถึงสภาพภูมิประเทศและเขตแดนของอีสานและลาวแล้วนั้น ยังแฝงไปด้วย “ทักษะ” ที่แสดงจุดประสงค์หลักในการสำรวจดิน

แดนในแถบลุ่มแม่น้ำโขง ข้อมูลที่ได้จากการสำรวจของกลุ่มนักสำรวจชาวฝรั่งเศสที่มีต่อดินแดนที่พวกเขาเหล่านี้มีเคยเข้ามาสัมผัสและมีเคยเข้าใจมาก่อน เปรียบเสมือนการสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับอีสานและลาวในด้านต่าง ๆ ซึ่งในบริบททางประวัติศาสตร์นั้น การสำรวจเพื่อสร้างองค์ความรู้ทั้งทางด้านธรรมชาติวิทยา ภูมิศาสตร์ ตลอดจนมานุษยวิทยาต่าง ๆ ถือเป็นส่วนหนึ่งของการแผ่ขยายลัทธิอาณานิคมและจักรวรรดินิยมของชาติตะวันตก (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2555 : 86) ซึ่งหากอาศัยข้อมูลทางฝ่ายสยามนั้นพบว่ายังคงมีอยู่ค่อนข้างจำกัด เนื่องจากที่ผ่านมาเอกสารทางราชการของสยามมีความพยายามที่จะสร้างอัตลักษณ์ใหม่ให้กับดินแดนเหล่านี้ ดังนั้นการบันทึกประวัติศาสตร์เกี่ยวกับดินแดนอีสานและลาวของรัฐสยามจึงจำกัดแต่เพียงชนชั้นปกครองและระบบการเมืองการปกครองแบบที่ผูกขาดเชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ มาโดยตลอด มิได้ให้ความสำคัญกับเรื่องราวของผู้คนรวมทั้งขอบเขตอำนาจตามหัวเมืองต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้ข้อมูลที่ได้จากรายงานการสำรวจของกลุ่มนักสำรวจชาวฝรั่งเศสจึงปราศจากการครอบงำด้วยประวัติศาสตร์กระแสหลักของสยาม

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. ศึกษาทัศนะของนักสำรวจชาวฝรั่งเศสที่มีต่ออีสานและลาว ระหว่างพุทธศักราช 2401-พุทธศักราช 2446
2. ศึกษาผลกระทบที่เกิดขึ้นจากทัศนะของนักสำรวจชาวฝรั่งเศสที่มีต่ออีสานและลาว รวมถึงเหตุการณ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ระหว่างพุทธศักราช 2401-พุทธศักราช 2446

วิธีการศึกษา

1. ศึกษาหลักฐานชั้นต้น (Primary

Sources) เป็นหลัก ได้แก่ ทัศนะต่อดินแดนอีสานและลาวจากรายงานการสำรวจของกลุ่มนักสำรวจชาวฝรั่งเศส และเนื่องจากข้อจำกัดทางด้านภาษาฝรั่งเศสของผู้วิจัย ทำให้จำเป็นต้องเลือกใช้รายงานการสำรวจของกลุ่มนักสำรวจชาวฝรั่งเศส 6 กลุ่ม ที่เป็นฉบับที่มีการแปลเป็นภาษาอังกฤษและภาษาไทย คือ กลุ่มที่ 1 รายงานการสำรวจขององรีมูโอด (Henri Mouhot) พุทธศักราช 2401-พุทธศักราช 2404

กลุ่มที่ 2 รายงานการสำรวจของคณะสำรวจใหญ่ภายใต้การนำของดูดาร์ต เดอ ลาเกร (Dudart de Lagree) และฟรองซัวส์ การ์นีเยร์ (Francis Garnier) พุทธศักราช 2409-พุทธศักราช 2411

กลุ่มที่ 3 รายงานการสำรวจของฟรองซัวส์ จูลส์ ฮาร์มานด์ (Francois Jules Harmand) พุทธศักราช 2420

กลุ่มที่ 4 รายงานการสำรวจของคณะสำรวจภายใต้การนำของอ็อกุสต์ ปาวี (August Pavie) พุทธศักราช 2422-พุทธศักราช 2439

กลุ่มที่ 5 รายงานการสำรวจของพอล เนอส์ (Paul Neis) พุทธศักราช 2425

กลุ่มที่ 6 รายงานการสำรวจของ เอเจียน แอมอนิเย (Etienne Aymonier) พุทธศักราช 2425-พุทธศักราช 2440

นอกจากนี้ยังอาศัยหลักฐานประเภทอื่น ๆ อาทิ หนังสือทางราชการของไทย หนังสือพิมพ์และเอกสารต่าง ๆ ที่ร่วมสมัยทั้งจากทางฝ่ายไทยและฝรั่งเศสที่เกี่ยวข้อง

2. ศึกษาหลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources) ที่เกี่ยวกับฝรั่งเศสและความสัมพันธ์กับสยาม ได้แก่ บทความต่าง ๆ หนังสือทั่วไป วิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้องตามลำดับ เพื่อทำความเข้าใจถึงภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และเหตุการณ์สำคัญที่ส่งผลต่อการรับรู้ของกลุ่มนักสำรวจชาวฝรั่งเศส

3. ศึกษาผลกระทบที่เกิดขึ้นจากทัศนะของนักสำรวจชาวฝรั่งเศส นำมาวิเคราะห์และ

ตีความตามวิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และนำเสนอแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description)

การศึกษาวิจัยจะอยู่ภายใต้แนวคิดจักรวรรดินิยม (Imperialism) ซึ่งเป็นแนวความคิดของชาติมหาอำนาจในยุโรปที่จะขยายอำนาจและอิทธิพลของตนเข้าครอบครองดินแดนที่ล่าหลังและต่อความเจริญกว่าในทวีปต่าง ๆ เพื่อแสวงหาผลประโยชน์ทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจ อาทิ แหล่งวัตถุดิบและทรัพยากร ธรรมชาติ ตลาดระบายสินค้า โดยเข้ายึดครองดินแดนของชนชาติต่าง ๆ ในรูปแบบของการล่าอาณานิคม (Colonization)

ผลการศึกษา

จากการศึกษาพบว่า นักสำรวจชาวฝรั่งเศสรุ่นแรก ๆ ที่เข้ามามีบทบาทในการบุกเบิกการสำรวจในดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำโขง ที่รวมถึงดินแดนอีสานและลาวในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 คือ อองรี มูโฮต์ (Henri Mouhot) นักธรรมชาติวิทยา เป็นนักสำรวจกลุ่มแรก ออกทำการสำรวจด้านภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคมศาสตร์ และธรรมชาติวิทยาด้วยตนเองในภูมิภาคอินโดจีน โดยมิได้รับการอุปถัมภ์การสำรวจจากรัฐบาลฝรั่งเศส ในช่วงปีพุทธศักราช 2401-พุทธศักราช 2404 การสำรวจอยู่ในช่วงคาบเกี่ยวกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ รัชกาลที่ 4 (พุทธศักราช 2393-พุทธศักราช 2411) มูโฮต์ทำการสำรวจดินแดนอีสานและลาวผ่านที่ราบสูงโคราช ชัยภูมิ ไปจนถึงเมืองปากลาย ผ่านขึ้นไปจนถึงหลวงพระบาง และเสียชีวิตลงที่เมืองหลวงพระบาง ในรายงานการสำรวจของมูโฮต์ได้บันทึกเกี่ยวกับวิถีชีวิตผู้คนในดินแดนอีสานและลาวตลอดเส้นทางที่ทำการสำรวจผ่าน ทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ ความสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชน การเลี้ยงชีพ ความเชื่อ ประเพณี ของมูโฮต์ได้แสดงภาพของผู้คนและดินแดนในแถบนี้ว่า เป็นดินแดนที่มีความเป็นบ้านป่าเมืองเถื่อนและล้าหลัง

ผู้คนยังด้อยความเจริญ ห่างไกลจากอารยธรรม (Civilized) ของโลกตะวันตกเป็นอย่างมาก กลุ่มชาติพันธุ์อีสานและกลุ่มชาติพันธุ์ลาว คือ กลุ่มเดียวกัน รัฐสยาม คือ พื้นที่บริเวณแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเท่านั้น ดินแดนอีสานและลาว อยู่ภายใต้การปกครองแบบหลวม ๆ ของสยาม โดยเมืองต่าง ๆ เหล่านี้มิได้มีความเข้มแข็งทางการเมืองมากนัก และดินแดนแถบนี้เคยอยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรเขมรโบราณมาก่อนที่สยามจะเข้าปกครอง แต่อย่างไรก็ตาม รายละเอียดและข้อมูลที่ได้จากการสำรวจในดินแดนอีสานและลาวนั้น ยังมีเสร็จสมบูรณ์ เนื่องจากมูโฮต์ได้เสียชีวิตลงก่อนด้วยพิษไข้ขณะทำการสำรวจแถบเมืองหลวงพระบาง

เมื่อผลงานจากการสำรวจของมูโฮต์ถูกตีพิมพ์ขึ้น ได้สร้างชื่อเสียงแก่มูโฮต์เป็นอย่างมากในยุโรป ก่อให้เกิดคฤณการต่อการสำรวจภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อรัฐบาลฝรั่งเศสที่เริ่มเกิดความสนใจในดินแดนแถบนี้ จึงมีการผลักดันและให้การสนับสนุนการสำรวจจากรัฐบาลฝรั่งเศสอย่างเป็นทางการ ด้วยการส่งกลุ่มนักสำรวจชาวฝรั่งเศสรุ่นต่อมาออกสำรวจดินแดนแถบนี้ตามรอยของมูโฮต์ คือ คณะสำรวจใหญ่ภายใต้การอุปถัมภ์จากรัฐบาลฝรั่งเศส (The Mekong River expedition) ซึ่งเป็นคณะสำรวจกลุ่มที่ 2 ที่ใช้เวลาสำรวจดินแดนแถบนี้ในช่วงพุทธศักราช 2409-พุทธศักราช 2411 ตรงกับช่วงปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ รัชกาลที่ 4 (พุทธศักราช 2394-พุทธศักราช 2411) ภายใต้การนำของดูอาร์ต เดอ ลาเกร คณะสำรวจกลุ่มที่สองนี้ ประกอบด้วยนายทหาร นักทำแผนที่ แพทย์และนักพฤกษศาสตร์ นักวาดภาพและนักประติมากรรม รวมถึงนักการเมือง ต่างออกสำรวจบริเวณแถบลุ่มแม่น้ำโขงในส่วนของดินแดนเขมรลาว และญวนนาน ซึ่งในขณะทำการสำรวจในดินแดนอีสานและลาว กลุ่มคณะสำรวจรับรู้ว่ายามมีอิทธิพลด้านการปกครองอยู่เหนือดินแดนลาวและ

เขมร

นับเป็นเรื่องน่าอัศจรรย์ที่เมื่อร้อยกว่าปีก่อน ความตั้งใจของคณะสำรวจชาวฝรั่งเศสในการจะไปให้ถึงต้นน้ำแม่น้ำโขงนั้น กลับเคยเดินทางไปได้ไกลที่สุดถึงแค่เมืองต้าลี่ มณฑลยูนนาน ทางตอนใต้ของจีนเท่านั้น เมื่อปีพุทธศักราช 2409 คณะสำรวจการ์นิเยร์เดินทางไปถึงเมืองต้าลี่และตัดสินใจยุติการสำรวจ ณ บริเวณนั้น แทนที่จะดำเนินการสำรวจไปจนถึงต้นกำเนิดแม่น้ำโขงตามที่ได้ตั้งใจไว้ โดยในตอนท้ายภารกิจการสำรวจเส้นทางเข้าไปติดต่อกำชายกับจีนมิได้ประสบผลสำเร็จ เนื่องจากค้นพบว่า แม่น้ำโขงมีเกาะแก่งมาก มิได้เหมาะที่จะใช้ในการเดินเรือคมนาคม (Louis Delaporte and Francis Garnier, 2006 : 15, 106) แต่ผลการสำรวจยังแสดงองค์ความรู้ต่าง ๆ จากการสำรวจในครั้งนี้ อาทิ แผนที่ครอบคลุมระยะทาง 6,720 กิโลเมตร (เริ่มต้นจากเมืองไซ่ง่อน เมื่อปีพุทธศักราช 2409 ผ่านแม่น้ำโขงเข้าสู่ดินแดนเขมรและลาวจนถึงมณฑลยูนนาน และกลับสู่เมืองไซ่ง่อนในปีพุทธศักราช 2411) ค้นพบตัวอย่างพรรณไม้ สัตว์ต่าง ๆ สภาพภูมิประเทศ จนถึงกลุ่มโบราณสถานรายงานสำรวจด้านชาติพันธุ์และมานุษยวิทยาเกี่ยวกับกลุ่มชนต่าง ๆ ในดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำโขง

ทัศนะที่พบจากรายงานการสำรวจของคณะสำรวจแม่น้ำโขงได้แสดงภาพของผู้คนและดินแดนในแถบนี้ว่าเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ลาวที่ยังมีความล้าหลัง อยู่ภายใต้การปกครองของสยาม แต่รูปแบบการปกครองของสยามที่มีต่อดินแดนในแถบนี้เป็นลักษณะการปกครองแบบหลวม ๆ มิได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับส่วนกลาง ดินแดนแถบนี้จึงยังคงอยู่ภายใต้ความคลุมเครือ และพบการต่อต้านสยามอยู่เนือง ๆ ในดินแดนแถบนี้ นอกจากนี้ยังมีปัจจัยสำคัญที่สามารถก่อประโยชน์แก่ฝรั่งเศส อาทิ ทรัพยากร การพาณิชย์ และสามารถเล็งเห็นแนวทางที่สามารถจะพัฒนาดินแดนแถบนี้ให้เจริญมากกว่าที่เคยเป็นภายใต้การปกครองของสยาม

ซึ่งนักสำรวจเล็งเห็นว่า สยาม คือ “ปัญหา” และฝรั่งเศส คือ “ความช่วยเหลือ” การออกสำรวจในครั้งนี้มีผลให้ฝรั่งเศสขยายอาณานิคมของอินโดจีนตามลำดับ และผนวกดินแดนยูนนานทั้งหมดในปีพุทธศักราช 2426 (D. G. E. Hall, 1968 : 807)

คณะสำรวจกลุ่มที่ 3 คือ การเดินทางสำรวจของฟรองซัวร์ จูลส์ ฮาร์มานด์ (Francois Jules Harmand) นักสำรวจและนักการทูตชาวฝรั่งเศส หนึ่งในกลุ่มนักสำรวจที่ดำเนินการกิจการขยายตัวของฝรั่งเศสในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ออกปฏิบัติภารกิจสำรวจเชิงวิทยาศาสตร์ในดินแดนลาวและกลุ่มชาวเขาในแถบอินโดจีนในปีพุทธศักราช 2420 ตรงกับช่วงรัชสมัยของพระสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ รัชกาลที่ 5 (พุทธศักราช 2411-พุทธศักราช 2453) เส้นทางสำรวจผ่านบริเวณที่ราบสูงบอละเวนในดินแดนลาวแม่น้ำบาสักในดินแดนเขมร ไปจนถึงเมืองเว้ของดินแดนยูนนาน ผ่านบริเวณตอนกลางของดินแดนลาว

ทัศนะที่พบจากรายงานการสำรวจของฮาร์มานด์ได้แสดงภาพของผู้คนและดินแดนในแถบนี้ว่า วิถีชีวิตของผู้คนในดินแดนลาวมีความคล้ายคลึงกับวิถีชีวิตของผู้คนในดินแดนเขมร และยูนนาน ดินแดนแถบนี้ยังคงล้าหลัง ไร้อารยะ (Uncivilized) อยู่ภายใต้การปกครองของสยามที่ซึ่งเป็นการปกครองแบบหลวม ๆ มิได้มีความเข้มแข็งทางการเมือง

คณะสำรวจกลุ่มที่ 4 คือ การเดินทางสำรวจของคณะสำรวจปาเวี (The Pavie Mission) ในปีพุทธศักราช 2422-พุทธศักราช 2439 โดยได้รับการแต่งตั้งจากรัฐบาลฝรั่งเศสให้ออกสำรวจในดินแดนลาว (หมายรวมทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขง) เขมร ยูนนานและสยาม สามารถแบ่งช่วงเวลากการสำรวจออกได้เป็น 2 กลุ่มย่อย คือ กลุ่มที่ 1 กลุ่มรายงานคณะกรรมการสำรวจแม่น้ำโขง พุทธศักราช 2422-พุทธศักราช 2438 (The Mekong Exploration Commission Report 1866-1868) และกลุ่มที่ 2 กลุ่มรายงานการสำรวจที่ครอบคลุมอยู่ในเครือ

ข้าวยการกิจการสำรวจภายใต้การนำของปาวี (The Pavie Mission) ในปีพุทธศักราช 2433 และ พุทธศักราช 2437-พุทธศักราช 2439 คณะสำรวจมี ทัศนะว่า ดินแดนอีสาน คือ ดินแดนลาวฝั่งตะวันตก และดินแดนลาวฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง คือ ดินแดน ลาวฝั่งตะวันออกที่อยู่ภายใต้การปกครองของสยาม (August Pavie, 1999 : 596-597) โดยเขตแดนยังคงอยู่ภายใต้ความคลุมเครือ และฝรั่งเศสมีความมุ่งมั่นที่จะผนวกดินแดนลาวเข้าเป็นอาณานิคม ผู้คนในดินแดนอีสานส่วนใหญ่ คือ กลุ่มชาติพันธุ์ลาว รองลงมา คือ กลุ่มชาติพันธุ์เขมร เนื่องจากดินแดนแถบนี้เคยอยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรเขมรโบราณ ชาวลาวยังมีเอกลักษณ์มากกว่าชาวสยาม แต่โดยทั่วไปยังคงล้าหลัง และไร้อารยะ (Uncivilized) อยู่มากกว่าเทียบกับมาตรฐานของชาวยุโรป นอกจากนี้ในด้านสภาพภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวย ส่งผลให้การคมนาคมภายในดินแดนแถบนี้เป็นไปโดยสะดวก สามารถที่จะเชื่อมเส้นทางคมนาคมกับดินแดนที่ตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสก่อนหน้านี้ (ดินแดนเขมรและดินแดนญวน) และที่สำคัญ คือ มีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ อันจะส่งผลให้เกิดประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจต่อฝรั่งเศส

คณะสำรวจของปาวีได้จัดทำหนังสือรวบรวมแผนที่จากการสำรวจทั้งหมด (August Pavie, 1999) เพื่อส่งมอบให้กับรัฐบาลฝรั่งเศส และในปีพุทธศักราช 2429 เกิดความขัดแย้งระหว่างฝรั่งเศสและสยาม โดยปาวี (ขณะนั้นดำรงตำแหน่งเป็นรองกงสุลฝรั่งเศสในหลวงพระบาง) ซึ่งเป็นผู้แทนหลักในการสนับสนุนผลประโยชน์ของฝรั่งเศสในดินแดนลาว ได้ใช้อุบายของเขาในการฉวยผลประโยชน์จากความอ่อนแอของสยามในดินแดนอีสานและลาว รวมทั้งการบุกเป็นครั้งคราวของกลุ่มฮ่อในบริเวณชายแดนลาว (หลวงพระบาง) ที่มีอาณาเขตติดกับญวน ต่างเพิ่มความตึงเครียดระหว่างสยามกับฝรั่งเศสเป็นอย่างมาก จนในที่สุดได้เกิดข้อพิพาทระหว่างสยามกับฝรั่งเศส และส่งผลให้เกิดการลงนามในสนธิสัญญาระหว่างสยามและ

ฝรั่งเศสลงวันที่ 3 ตุลาคม พุทธศักราช 2436 ที่ส่งผลให้สยามเสียดินแดนลาวฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศส หรือที่เรียกว่า วิกฤติการณ์รัตนโกสินทร์ศก 112 ระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ภายหลังความขัดแย้งนี้ สยามยอมยกดินแดนลาวให้แก่ฝรั่งเศส ซึ่งทำให้อินโดจีนฝรั่งเศสขยายขึ้นมา

นอกจากนี้หนึ่งในคณะสำรวจของปาวียังได้กล่าวถึงการเกิดรัฐกันชน (Buffer State) ระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส โดยเอมิล เลอเฟว (Emile Lefevre) กล่าวว่า เมื่อคณะสำรวจทำการออกสำรวจนอกเหนือจากอาณาบริเวณของสยามไปจนถึงบริเวณพรมแดนทางตอนเหนือของสิบสองปันนา และบริเวณเมืองเชียงของซึ่งเป็นเมืองบรรณาการของจีน ในช่วงปีพุทธศักราช 2437-พุทธศักราช 2438 ซึ่งเป็นช่วงภายหลังจากการเกิดวิกฤติการณ์รัตนโกสินทร์ศก 112 เรื่องราวการสำรวจได้ทราบถึงทางฝั่งอังกฤษ ส่งผลให้ฝ่ายอังกฤษเกิดความสนใจเกี่ยวกับการแสดงตนของนักสำรวจชาวฝรั่งเศสเหนือดินแดนที่อยู่ภายใต้สิทธิขาดของอังกฤษ ณ บริเวณด้านตะวันออกบนของพม่า (รัฐฉาน) และฝ่ายอังกฤษได้เสนอที่จะวางตัวเป็นกลาง และทำการแบ่งแยกอาณาเขตอย่างชัดเจนกับดินแดนที่อยู่ภายใต้สิทธิขาดของฝรั่งเศส ทั้งหมดนี้จึงเอื้ออำนวยให้เกิด “กันชน” ระหว่างสองอาณานิคม หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า รัฐกันชน (Buffer State) ซึ่งเริ่มแรกนั้น ได้กำหนดให้ดินแดนบริเวณฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ทั้งหมดเป็นรัฐกันชน เมื่อปีพุทธศักราช 2438 (Emile Lefevre, 1995 : xiii-xiv)

คณะสำรวจกลุ่มที่ 5 คือ การสำรวจของพอล เนอส์ (Paul Neis) ทำการสำรวจคาบเกี่ยวกับช่วงเวลาการสำรวจของคณะสำรวจปาวี ในช่วงปีพุทธศักราช 2425 ตามเส้นทางลำน้ำโขงภายใต้การอุปถัมภ์ของรัฐบาลฝรั่งเศส และสำรวจบริเวณพื้นที่ชายแดนของอังกฤษ (พม่า) สยาม ลาว จีน ญวน โดยมีการกิจสำรวจศึกษาเกี่ยวกับชนเผ่าท้องถิ่น สภาพภูมิศาสตร์ และเส้นทางการค้าจากแม่น้ำโขง

จนถึงอันนัมและดั่งเกีย (ญวนตอนกลางและญวนตอนเหนือ) สำรวจสภาพภายในดินแดนลาวรวมถึงประเพณีท้องถิ่นในภาคกลางของลาว (หลวงพระบาง) และสำรวจสยามบริเวณสามเหลี่ยมทองคำ และบริเวณชายแดนเขตพื้นที่ของอังกฤษ ซึ่งภายในรายงานการเดินทางสำรวจได้แสดงภาพวิถีชีวิตของผู้คนระหว่างสองฝั่งโขงอย่างชัดเจนตลอดเส้นทางที่ทำการสำรวจผ่าน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาภาพรวมด้านผลประโยชน์ให้กับทางรัฐบาลฝรั่งเศส

ทัศนะของเนอัสที่มีต่อดินแดนอีสานและลาวนั้น มองว่าลาว (ดินแดนลาวในความเข้าใจของเนอัสหมายรวมถึงดินแดนอีสานด้วย) ตกเป็นประเทศราชของสยามเพียงแค่นั้น เนื่องจากรูปแบบการปกครองของสยามที่มีต่อดินแดนในแถบนี้เป็นลักษณะการปกครองแบบหลวม ๆ มิได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับส่วนกลาง ดินแดนแถบนี้เคยอยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรเขมรโบราณมาก่อนที่จะสยามจะเข้าปกครอง นอกจากนี้ดินแดนแถบนี้ยังคงล้าหลังอยู่มาก ผู้คนจัดอยู่ในกลุ่มชนป่าเถื่อนล้าหลัง ไร้อารยะ (Uncivilized)

การเดินทางสำรวจกลุ่มสุดท้าย คือ คณะสำรวจของเอเจียน แอมอนิเย (Etienne Aymonier) ออกสำรวจเชิงโบราณคดีหาโบราณสถานวัตถุโบราณและหลักศิลาจารึกในดินแดนเขมร ลาวตอนใต้และอีสาน ในช่วงพุทธศักราช 2425-พุทธศักราช 2438 และพุทธศักราช 2440 ซึ่งช่วงเวลาของการสำรวจได้คาบเกี่ยวกับช่วงเวลาการสำรวจของคณะสำรวจปาวีและคณะสำรวจเนอัส แอมอนิเยเป็นนักภาษาศาสตร์และนักสำรวจที่มีชื่อเสียง ผู้มีความสนใจศึกษาค้นคว้าในแถบอินโดจีนและเป็นนักโบราณคดีคนแรก ๆ ที่ทำการสำรวจซากปรักหักพังของโบราณสถานในดินแดนเขมรอย่างเป็นระบบ

รายงานการสำรวจของคณะสำรวจแอมอนิเยมีความละเอียด สะท้อนภาพดินแดนอีสานและลาว รวมทั้งแฝง “ทัศนะ” ในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะที่แสดงถึงความล้าหลัง ความเป็นบ้าน

ป่าเมืองเถื่อน และไร้อารยะ (Uncivilized)

ทัศนะที่พบจากรายงานการสำรวจของคณะสำรวจแอมอนิเยได้แสดงภาพของผู้คนและดินแดนในแถบนี้ว่า ผู้คนในดินแดนอีสานและลาว คือกลุ่มชาติพันธุ์ลาว มีใช้กลุ่มชาติพันธุ์สยาม เป็นกลุ่มคนที่มีความป่าเถื่อนอยู่มาก บริเวณดินแดนอีสานและลาวต่างเคยอยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรเขมรโบราณ ก่อนที่สยามจะเข้ามาปกครอง ซึ่งเมืองต่าง ๆ เหล่านี้มิได้มีความเข้มแข็งทางด้านการเมืองมากนัก และนอกจากนี้ได้เล็งเห็นว่า สยามคือ ปัญหา ซึ่งการที่ดินแดนแถบนี้ยังคงอยู่ภายใต้ความคลุมเครือบางส่วนนับตั้งแต่เกิดกรณีพิพาทระหว่างสยามกับฝรั่งเศสในปีพุทธศักราช 2436 อาจจะก่อให้เกิดเป็นอุปสรรคต่อการขยายอิทธิพลในแถบอินโดจีนของฝรั่งเศสในระยะยาว ดังนั้นแอมอนิเยจึงเสนอทัศนะว่า ฝรั่งเศสจะต้องเข้ามาจัดการเครือข่ายอาณานิคมภายในดินแดนลาวให้ชัดเจน เจกเช่นที่เคยจัดการในดินแดนญวนเมื่อแรกขยายอาณานิคมในดินแดนแถบนี้

ภายหลังจากการสำรวจของแอมอนิเย รัฐบาลฝรั่งเศสเห็นว่า การแยกอาณานิคมปกครองเป็นเรื่องยากต่อการดูแลและปกครอง จึงทำการรวมดินแดนทั้งหมด (ญวน เขมร และลาว) ในปีพุทธศักราช 2441 เรียกว่า อินโดจีนของฝรั่งเศส (Indochine française) โดยจัดให้มีกลุ่มข้าหลวงทำการปกครองพร้อมกับขึ้นตรงต่อกรุงปารีส (บี. อาร์. เฟร์น, 2515 : 177-178) ในเวลาต่อมา รัฐบาลฝรั่งเศสได้เปลี่ยนแปลงอำนาจอธิปไตยเหนือดินแดนลาวอีกครั้งอันเกิดจากสนธิสัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสในปีพุทธศักราช 2446 (รัตนโกสินทร์ศก 122)

วิจารณ์และสรุปผล

ผลกระทบที่เกิดขึ้นจากทัศนะของนักสำรวจชาวฝรั่งเศสที่มีต่ออีสานและลาว รวมถึงเหตุการณ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ระหว่าง

พุทธศักราช 2401-พุทธศักราช 2446 อาจกล่าวได้ว่า ข้อมูลและองค์ความรู้อันเกิดจากทัศนะของนักสำรวจที่รัฐบาลฝรั่งเศสได้รับจากรายงานการสำรวจ คือ การแสดง “จุดบอด” ของสภาพการปกครองของสยามที่มีต่อผู้คนและดินแดน ด้วยการสะท้อนภาพความเป็น “รัฐชายขอบ” ที่ยังคงกำกวม มิแน่นอนของดินแดนอีสานและลาว นอกจากนี้ยังนักสำรวจต่างให้ข้อมูลและองค์ความรู้ที่เป็นไปในทิศทางเดียวกัน แม้ว่าจะเป็นการออกสำรวจคนละช่วงเวลา คือ ต่างแสดงภาพว่า บริเวณนี้ (ดินแดนอีสานและลาว) “มีค่า” ผู้คนไร้อารยะ (Uncivilized) มิได้มีความเจริญทัดเทียมกับชาวตะวันตก แต่มีความสงบ ไร้ซึ่งการต่อต้านอันใดที่อาจเป็นภัยต่อการขยายอาณานิคมของฝรั่งเศส ปัญหาและอุปสรรคที่แท้จริงของฝรั่งเศส คือ สยาม เนื่องจากดินแดนเหล่านี้ยังคงอยู่ภายใต้การ “กตธิ” จากกลุ่มชนชั้นปกครองของสยาม กลุ่มนักสำรวจชาวฝรั่งเศสมีความเห็นตรงกันว่า ผู้คนในดินแดนอีสานและลาว คือ กลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน มีสภาพวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ และลักษณะทางชาติพันธุ์แตกต่างจากผู้คนชาวสยามที่อาศัยในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา นอกจากนี้กลุ่มนักสำรวจยังมีทัศนะตรงกันว่า ดินแดนอีสานและลาว (บริเวณสองฟากฝั่งลุ่มแม่น้ำโขง) คือ ดินแดนลาว ที่เคยอยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรเขมรโบราณเป็นเวลายาวนานก่อนที่จะเข้ามาครอบครอง ซึ่งสยามได้ทำการครอบครองดินแดนแถบนี้แต่เพียงในนามเท่านั้น เนื่องจากดินแดนในส่วนนี้หาได้มีความเกี่ยวข้องและเชื่อมโยงกับสยาม ถึงแม้ว่าทางฝ่ายสยามจะพยายามอ้างสิทธิเหนือดินแดนอีสานและลาวว่าเป็นเมืองประเทศราชของตนก็ตาม กลุ่มนักสำรวจจึงเห็นพ้องว่า ทางรัฐบาลฝรั่งเศสควรเข้ามาช่วยเหลือและดูแลภายในบริเวณดินแดนแถบนี้ ซึ่งจะนำไปสู่การหาช่องทางในการอ้างสิทธิเข้ายึดครองดินแดนอีสานและลาวจากสยาม

ด้วยเหตุนี้ กระแสการล่าอาณานิคมของฝรั่งเศส จึงเป็นปัจจัยหลักที่เร่งรัดให้สยามเกิดการ

เปลี่ยนแปลงมาเป็นรัฐสมัยใหม่ เพื่อให้รอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของต่างชาติ อาทิ การดำเนินนโยบายปฏิรูปด้านต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 5 (พุทธศักราช 2435) ที่เปรียบเสมือนการพลิกแผ่นดินสยาม รวมถึงการพยายามยืนยันอำนาจอธิปไตยของตนในฐานะรัฐสมัยใหม่ ที่ปรากฏในรูปแบบการสำรวจและจัดทำแผนที่ตามหลักวิชาแบบตะวันตก เพื่อแสดงความชัดเจนของเขตแดนและการอ้างสิทธิเหนือดินแดนลาวในฐานะส่วนหนึ่ง (Sub-unit) ของสยาม เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม กลับมีเป็นผลใด ๆ เมื่อสยามเสียดินแดนลาวฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศส ในวิกฤติการณ์ รัตนโกสินทร์ศก 112 ในปีพุทธศักราช 2436 ซึ่งถือเป็นวิกฤติการณ์ทางการเมืองที่ร้ายแรงที่สุดของสยาม นับตั้งแต่เริ่มสมัยรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา และในด้านขอบเขตอำนาจอธิปไตย สยามกลับมีความชัดเจนในด้านขอบเขตอำนาจอธิปไตยเป็นครั้งแรก ความกำกวมของพื้นที่ระหว่างดินแดนอีสานและลาวที่เคยมีค่อย ๆ ลดลงจนกระทั่งมีการทำสนธิสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส รัตนโกสินทร์ศก 122 ในปีพุทธศักราช 2446 ที่ส่งผลทำให้ “ลาว” ตกเป็นของฝรั่งเศสและ “อีสาน” ตกอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของสยามอย่างชัดเจน

จากการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับทัศนะของนักสำรวจชาวฝรั่งเศสที่มีต่อดินแดนอีสานและลาว ในพุทธศตวรรษที่ 25 (พุทธศักราช 2401-พุทธศักราช 2446) พบว่า ข้อมูลที่ได้จากการสำรวจของกลุ่มนักสำรวจชาวฝรั่งเศสที่มีต่อดินแดนที่พวกเขาเหล่านี้มีเคยเข้ามาสัมผัสและมีเคยเข้าใจมาก่อน เปรียบเสมือนการสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับดินแดนอีสานและลาวในด้านต่าง ๆ ให้รัฐบาลฝรั่งเศสได้แปรเปลี่ยนองค์ความรู้ที่ได้จากรายงานการสำรวจเหล่านี้ให้กลายเป็นอำนาจอันส่งผลกระทบต่อดินแดนอีสานและลาว รวมถึงเหตุการณ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ยังพบว่าทัศนะที่เหล่านักสำรวจต่างแสดงภาพในด้านต่าง ๆ ที่มีต่อดินแดนอีสานและลาว

นั้น จะปรากฏทั้ง “ทัศนะเชิงบวกและเชิงลบ” มิว่าจะในด้านวิถีชีวิต ความเชื่อ ศาสนา สภาพสังคม จารีตประเพณี ศิลปวัฒนธรรม เศรษฐกิจและการค้า การปกครอง สภาพภูมิศาสตร์ ทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งทัศนะเชิงบวกและลบที่พบในรายงานการสำรวจของนักสำรวจชาวฝรั่งเศส อาทิ ทัศนะเชิงบวกที่มองว่าดินแดนเหล่านี้มีค่า (มีค่าในด้านทรัพยากรต่าง ๆ อาทิ แร่ธาตุ อาหาร อันมากล้นที่สามารถจุนเจือเครือข่ายอาณานิคมของฝรั่งเศส รวมถึงเป็นแหล่งสำรวจใหม่ทางวิทยาศาสตร์) และทัศนะเชิงลบที่มีต่อผู้คนในดินแดนเหล่านี้ ว่ามิได้มีความเจริญทัดเทียมกับชาวตะวันตก เป็นต้น ทั้งหมดนี้สามารถกล่าวได้ว่า การออกสำรวจมิได้เป็นการออกสำรวจที่มีจุดประสงค์หลักเดียวคือ เพื่ออำนวยความสะดวกขึ้นในด้านการเมืองและการล่าอาณานิคมของฝรั่งเศสในดินแดนแถบนี้เท่านั้น แต่ยังพบว่ามี การสำรวจเกี่ยวกับสภาพทั่วไปหลาย ๆ ด้านที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัยทางวิทยาศาสตร์ มนุษยศาสตร์ และธรรมชาติวิทยาอีกด้วย ซึ่งหากมองในส่วนนี้ นักสำรวจชาวฝรั่งเศสเหล่านี้จะจัดอยู่ในกลุ่ม Orientalist หรือกลุ่มคนที่ศึกษาและเข้าใจในด้านภาษา ศิลปะ และวิทยาการแขนงอื่นๆ ของดินแดนแห่งโลกตะวันออก แต่หากมองในส่วนที่รับรู้กันโดยทั่วไปในด้านที่มองว่าการออกสำรวจของนักสำรวจชาวฝรั่งเศสในดินแดนอีสานและลาว คือ การออกสำรวจเพื่อขยายอาณานิคมของฝรั่งเศสนั้น นักสำรวจชาวฝรั่งเศสเหล่านี้จะจัดอยู่ในกลุ่ม Nationalist หรือกลุ่มชาตินิยม

อย่างไรก็ตาม การออกสำรวจดินแดนอีสานและลาวของกลุ่มนักสำรวจชาวฝรั่งเศสในพุทธศตวรรษที่ 25 นอกจากจะส่งผลกระทบต่อสยาม ที่ทำให้สยามเสียดินแดนลาวทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศสในปีพุทธศักราช 2436 แล้วนั้น ยังได้ส่งผลอย่างมากในด้านการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการปกครองและดูแลดินแดนอีสานของชนชั้นปกครองสยาม โดยมีลักษณะการสำรวจตามแบบตะวันตก เลียนแบบการออกสำรวจของนักสำรวจชาวฝรั่งเศส หรือที่สยามเรียกการออกสำรวจในลักษณะนี้ว่า การออกตรวจราชการหัวเมืองในมณฑลต่าง ๆ อาทิ การออกตรวจตรามณฑลอุดร และมณฑลอีสานครั้งแรกเมื่อปีพุทธศักราช 2449 ซึ่งเกิดขึ้นภายหลังจากการลงนามในสนธิสัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศส รัตนโกสินทร์ศก 122 ในปีพุทธศักราช 2446 เป็นเวลา 3 ปี

ข้อเสนอแนะและประโยชน์ของการวิจัย

ข้อมูลที่ได้จากรายงานการสำรวจ นอกจากจะแสดงภาพเชิงลึกของผู้คนในดินแดนอีสานและลาวที่หามิได้จากเอกสารทางราชการของไทยแล้วนั้น ยังเป็นการเปิดโลกทัศน์ให้กับผู้ที่สนใจในการศึกษาค้นคว้าเรื่องราวของ “อีสานและลาว” มากขึ้น ผ่านช่วงเวลาที่ผ่านมาซึ่งยังมีได้กลายเป็น “กำแพง” ทางธรรมชาติที่กั้นขวางผู้คนทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขงออกจากกันภายใต้ नियามของความเป็น “รัฐชาติ” ที่กลุ่มชนชั้นปกครองได้สร้างขึ้นภายหลังพุทธศักราช 2436 เป็นต้นมาจวบจนปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

- เพิร์น, บี. อาร์. (2515). *ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์*. แปลโดย ม.ร.ว. จีรวัฒน์ จักรพันธ์. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- Delaporte, Louis and Francis Garnier. (2006). *A pictorial Journey on the Old Mekong : Cambodia, Laos And Yunnan Basin : The Mekong Exploration Commission 1866-1868*. 3thed. Bangkok : White Lotus.
- Hall, D. G. E. (1968). *A history of South-East Asia*. 3thed. Macmillan. Lefevre, Emile. (1995). *Travels in Laos : the fate of the Sip Song Pana and Muong Sing 1894-1896*. Bangkok : White Lotus.
- Pavie, August. (1999). *Atlas of the Pavie Mission Laos, Cambodia, Siam, Yunnan, and Vietnam*. 2nded. Bangkok : White Lotus
- Pavie, August. (1999). *Mission Pavie Indo-Chine : 1879-1895 Geographie et voyages*. 7thed. Bangkok : White Lotus.